

Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből

1. Bevezető megjegyzések

A következőkben tárgyalandó kérdések a *Régi magyar kódexek* kiadássorozattal kapcsolatban, az egyes kódexek közzétételi munkálatainak során merültek fel, és csak fokozatosan formálódtak kutatási témává. A nyelvemlék-kiadásokhoz előzetesen készült szabályzat pontosan meghatározta, hogyan kell kezelni a mindenkor készített javításait és törléseit. Ez utóbbiak érzékeltetésére a csúcsos zárójel szolgált, javítások esetén pedig a scriptor szándékának tekinthető változat került a főszövegbe, a tőle elvetett variáns dokumentálásának pedig lábjegyzetben volt a helye. A filológiai ellenőrzés során aztán az is világhosszá vált, hogy nem mindig egyszerű eldönteni, mi lehetett a scriptor intenciója, mit és mire javított. A közéteendő, mire egy-egy hosszabb szöveget készítő másolótól „megvált”, nagyjából tisztában volt embere szokásos hibázásaival. A hibatipológia fontossága régóta foglalkoztatott, többek között azért is, mert az egyes scriptori kezek elkülönítések (ha azok paleográfiai-
lag kétes azonosságúak, és ez nem ritka eset), egyéb nyelvészeti fogódzók mellé ezt is igénybe lehetett támpontként venni (vö. Haader 1995: 429–30; 2004: 197).

A kiadások lábjegyzetei, azaz a filológiai jegyzetek – a törlésekkel kiegészítve – jóval több tanulságot rejtene, mint amennyi figyelmet fordít(ott)unk rájuk – eddig vajmi keveset.¹ Pedig a hibajavításokat vizsgálva feltűnik, hogy a különböző scriptorok hasonló jellegű javításai nyalábokba, csomópontokba sűrűsödnek, és az egykori másoló-k-szövegalkotók grammatikai-nyelvi tudatába, azoknak rejtettebb rétegeibe is betekintést nyújtanak. Így a látszólag csupán filológiai munkának történeti pszicholingvisztikai vonatkozásai is vannak – bizonyítva egyben azt is hogy a kiadások befejeztével is vannak még felteendő kérdések, mégpedig olyanok, amelyek e kiadások nélkül meg sem fogalmazódhattak volna.

A beszédkutatásban a spontán beszéd folyamatosságát megtörő hibák, az úgynevezett megakadásjelenségek vizsgálatának a magyarra vonatkoztatva egyre bővülő szakirodalma van (vö. elsősorban Gósy 2002; valamint a Beszédkutatás 2004. kötetét). „...a hibák azért fontosak, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor” (Gósy 2002: 192). Ez a megállapítás a spontán beszédben megjelenő szünetekre és nyelvbottlásokra vonatkozik, de mutatis mutandis a történeti megakadásokra is érvényesnek látszik. Nichols (2000: 487) ezt így fogalmazza meg: „...a középkori kézirat [...] a szerző kezéhez és elméjéhez juttathat közelebb minket”.

Bár megakadásjelenségekről elsősorban a spontán beszéddel kapcsolatban szokás beszélni, egyes kutatók írásbeli megakadásjelenségekről is szót ejtenek (Fromkin 1980: 11; Potter, John M. 1980).² Igaz, az ott tárgyalt kérdések (Hotopf 1980: 99) más jellegűek, mint amelyekkel én találtam szemben magamat, abban azonban megerősített, hogy a jelenség – minden különbség mellett – a megakadásjelenségek tágas ernyője alá vonható.

A speciális problémák főleg a történetiségből adódnak: a középkori szövegprodukció – a szövegmásolás – mentális folyamatai nincsenek tisztázva (még a pszicholingvisták számára sem). A szakirodalmi megállapítások és gyűjtött anyagom alapján úgy vélem, hogy a másoló **írottól** → **írott** szövegprodukciója legalább két nagyobb fázist foglal magában:

- (1) Az olvasási fázist annak alfázisaival együtt: az optikai ingerből induló dekódolást, a graféma-fonéma megfeleltetést, majd a szófelismerést, a megértést. Megjegyzendő, hogy a graféma-fonéma megfeleltetés elvégzésével a folyamat a beszédpercepció szintre kapcsol át (Gósy 1999: 240).

¹ Kivéteklént említendő meg Dienes Erzsébet tanulmánya (1980) a Karthausi Névtelen javításairól.

² Hálás vagyok Gósy Máriának a szakirodalom megszerzésében nyújtott segítségéért.

- (2) Ezt követően az írás fázisát: az írott szöveg produkciójához szükséges fonéma-graféma megfeleltetés elvégzését, majd a grafomotorikus kivitelezést, azaz a leírás műveletét (Lengyel 1999: 3).

Történetileg ezeket a folyamatokat, megfeleltetéseket még tovább komplikálja a fonéma-graféma viszonyok ómagyar kori sokszínűsége, a korban használatos két írásrendszer alapvetően eltérő (és nagymértékben keveredő) volta, a normatív nyelvtípus hiánya. De bonyolítja a következő is: a beszélt nyelvben a hiba elkövetése, a „megakasztás” és annak korrekciója lineárisan követik egymást. Az általam vizsgált szövegekben (és talán általában az írásprodukcióban is) ez nem így van. A hiba észlelésének ideje kitolódhat, pontosabban legalább kétfázisú:

- vannak hibák, amelyeket a scriptor azonnal észlel és korigál (tipikusan ilyenek a megkezdett és félbehagyott betűk, a félig leírt és törölt, majd újrakezdett szavak stb.),
- és vannak olyanok, amelyeket az utólagos átolvasáskor, az emendálásakor javít (az interlineáris, marginális betoldások tipikusan ilyenek, de a hosszabb törlések is gyanúsak).

Ez viszont kétfajta olvasási módra világít rá: az első, a másolással összefüggő a dolog természeténél fogva kisebb egységeket azonosít, míg az utólagos olvasás ellenőrző jellegű, és tartalmilag nagyobb egységeket fog át (értőbb).

A szövegek javításai és törlései elsősorban természetesen **egyéni** megakadásjelenségek (egyénspecifikusak), az összeadódott scriptori nyelvhasználatoknak, nyelvi tudatoknak viszont már a **korról** is van mondanivalójuk (korspecifikusak). Mindemellett általánosságukban nyelvspecifikusak is, és megfelelnek az uniformitás elvének. A következőkben mindkét oldalt megpróbálom „anyagositani”: bemutatom részletesen egyetlen scriptor hibázásait-javításait, majd megemlítek néhány, a kódexek hasonló javításaiból kivilágító típusos jelenséget is. A kiválasztott scriptor Sövényházi Márta, aki a 16. század harmincas éveiben dolgozott a Nyulak szigeti domonkos kolostorban. Két kódexben maradt fenn munkája: az ÉrsK.-ben több részletben is, valamint a ThewrK.-ben. A jelenlegi vizsgálat az ÉrsK. 1–310. lapjáig terjedő anyagból készült. A kódex nagyalakú, jobbára kéthasábos, a szöveg írástípusa bastarda. Sövényházi kurzívval is írt a kódexbe, ezt a továbbiakban majd összehasonlítási anyagnak szánom. A korspecifikus jelenségek bemutatásához több kódexet néztem át.

Megakadásjelenségnek anyagomban a **scriptor önkorrekciónál** megjelölt helyeket tekintem. Önkorrekciónál, azaz csak saját kezű törléssel, betoldással, javítással. Korabeli idegen vagy későbbi kéz (kezek) javításait nem veszem (vehetem) figyelembe, ezek másfajta nyelvi (és nem nyelvi) jelenségekről adnak hírt (vö. Haader 2006). Jelezni kell azonban, hogy a scriptor keze vagy korabeli idegen kéz problematikája eléggé súlyos kérdés: ha egy bastardában író kéz például kurzívval javít – és ez nem ritka eset –, máris bonyolulttá válik a helyzet: a paleográfia módszertani parancsa, hogy összevetni csak azonos írástípusú szövegeket lehet. Azt is meg kell említeni, hogy a scriptor által saját kezűleg javított helyek is lehetnek az előzményszöveg hibáinak korrekciói (azaz mások szövegprodukciójának emendálása), ez azonban kideríthetetlen, ezért ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyom. Javítatlanul maradt megakadásjelenségekről az ómagyar korban nehéz nyilatkozni (ezeket csak kivételes és kétségtelen esetekben hozom szóba) – két okból is:

- (1) ebben a korban még hiányzik az egyértelmű zsinórmérték, a viszonyítási alap: a mihez képest.³ Norma még nincs, maga az előzményszöveg is többnyire a variáns variánusa.

³ A szóbeli megakadásjelenségek mércéje a szabályozott köznyelv, a nyelvi sztenderd, a nyelvjárási jelenségeket figyelmen kívül hagyják. Még így is aggályos lehet azonban, hogy nem mindig deríthető ki, mi származik nyelvjárási háttérből; például a *két ember jönnek* vagy *két emberek jönnek* típusú egyeztetések minden további nélkül lehetnek nyelvjárási alakok (vö. Rác 1991: 58 kk.).

- A középkori kéziratkultúrára a korábbi művek folyamatos átírása jellemző, és ez „a középkori szövegmásolást inkább alkotói kalanddá tette, mintsem hűséges imitációvá” (Nichols 2000: 483) – még a viszonylag egyszerűbb használatra készült művekben is.
- (2) A javítatlan hiba éppúgy származhat az előzményszövegből, mint magától a scriptortól. Vannak olyan „hű” másolók, akik a szöveget igyekeznek a végsőig nem változtatni.

2. Sövényházi Márta javításai

2.1. Betűbetoldások

A betűbetoldásoknak több típusával (és egyben több indítékával) lehet találkozni a vizsgált szövegrézben.

2.1.1. Fonéma-megkülönböztető szerep

2.1.1.1. A leggyakoribb – többnyire interlineárisan – betoldott betű az *e*, mégpedig egy másik *e* fölé. (Bizonyos mértékig hasonló jelenséggel találkozni a FestK.-ben is.) A javítás indítéka az *e* és *é* fonéma megkülönböztetésének szándéka. Mint ismeretes, az ómagyar folyamán az *e* mindkét fonéma jelölését betölthette, és be is töltötte. A kezdeti törekvések a hosszú magánhangzók elkülönítésére a betűkettőzés technikájával indultak, stabilizálódni azonban a mellékjeles helyesírás megoldásaival stabilizálódtak (a Huszita Biblia *e*-féle jelölései már a 15. században ebbe az irányba tett kísérletek voltak). Természetesen a szöveg számos esetben „simán”, javítatlanul tartalmaz *ee*-ket. Hogy a hosszú magánhangzók megléte már az előzményszöveg sajátja volt-e, hogy Sövényházi felejtette-e ki, és pótolta utólag az előzményszövegben esetleg eleve meglévő hosszúságjelölést, azt csak finomabb összevető vizsgálatokkal lehetne valószínűsíteni. (Némi elképzelést erre nézve l. később.) Szempontunkból azonban most inkább az érdekes, hogy melyek azok az esetek, amelyekben korrekciójával jelezte: fontosságát látja annak, hogy a fonémamegkülönböztetés nyilvánvalóvá váljék. Itt sem kell azonban mindig fonológiai tudatosságra gondolni, az úzusnak legalább akkora szerepe lehetett.

- Tőszóban: *Heeth* (147a/26); *meehebowl* (168b/5); *meegh* (7/10, 273b/27, 303a/18, 306b/3); *bezeed* (184a/17, 201a/16); *fejjeer* (128b/31); *kees*□*re* (297a/6); *Neema* (301a/7); az *sz~v* tövű igéknek gyakori a hosszú magánhangzós tőalakja: *leegjēn* (175b/20); *eezen* (180b/37); *leezen* (113b/23); *theeteleket* (198a/36); *weetethnek* (192b/15); stb.

A betoldott *e* nyelvjárási változatot is jelezhet: *keesernek* (241a/27); *Ireeg*□*kezeth* (225a/5).

- Igei szóalakokban
  - Felszólító módú alakokban: *eerczeetek* (236a/25); *engetteseek* (226a/28); *emlekezjēel* (9/32); *Wegjeetek* (223b/8, 225a/17); *theewezeetek* (223b/15); *zerejjeetek* (201b/38); *Vesseetek* (198b/3); *Rejczetek* (194b/16); stb. A betoldott *e*-k részben az általános (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozású alakok megkülönböztetésére is szolgálnak, például: *szerezetek* ~ *szerezēetek*, *vessetek* ~ *vessēetek* stb.
  - Feltételes módú alakokban: *ejthetneed* (301a/18); *wethkezneek* (279a/10); *lelhettheem* (240a/35).
  - Az *-á/-é* jeles múlt alakjaiban: *jeleneek* (128a/15); *zarmazeek* (131a/20); *alazthatheek* (192a/25); *leen* (284b/11).

- Igenévképzőkben: *ter□mtee□knek* (= teremtőjüknek) (248b/37); *mýwelledween* (151b/20); *eelween* (246b/6).
- Névszói alakokban
  - Tővégi magánhangzó időtartamát váltakoztató tövek esetében: *ýgeeketh* (130b/22).
  - E/3. birtokos személyjeles alakokban: *zerelmeeth* (289a/26); *bezeedeeben* (155a/15); *testee-nek* (132b/20); *zýneen* (115b/10). Ezek egy részében a fonémamegkülönböztetés külön fontossága, hogy elkülöníti a személyjeles alakot az a nélkülítől (*lelkeeth*).
  - Képzőkben: *-ság/-ség, -ás/-és, -ász/-ész: zentseeeges* (8/36); *beteghseeegh* (240b/3); *zeghen-seeeghben* (246b/32); *bekeseegh* (198a/37, 223a/27); *eppwleeseek* (205a/9); *Wethekedees-nek* (142a/16); *kertheez* (123a/20). A *-ság/-ség* képzővel alakult szavakat Lengyel hátul informatívoknak mondja, amely ténynek a szófelismerésben van fontossága. Ez igaz lehet a másik két képzőre is.
  - Egyéb: *Isteneerth* (209b/13); *□k ees* [= ők is] (258b/19); *meeegh ees* [= mégis] (175a/5). Az *is* illetén jelölése az ÉrdyK. gyakorlatával mutat rokonságot.

2.1.1.2. Az *a* betű betoldása az *á* fonéma érzékeltetésére az előzőkhöz hasonló módon történik (az az interlineárisan a szövegben már meglévő *a* fölé), de Sövényházi gyakorlatában és az egész kö-dexirodalomban jóval ritkább, mint az *e* kettőzése.

- Tőszóban: *haazban* (126a/13); *aad* (3/19).
- Igei szóalakokban
  - Felszólító módú alakokban: *agýaatok* (237a/10); *akarýaatok* (235a/32, 191b/4); *mongýaa-tok* (205a/35 és 37). Mindezek T/2. tárgyias ragozású alakok, amelyeknek az alanyi rago-zásúaktól való megkülönböztetésében a fonémák egyértelmű jelölésének döntő szerepe van.
  - Múlt idejű alakokban: *mondaa* (214b/40); *kewantaak* (218b/5); *lattaak* (75b/24); *foga-daak* (1/17); *walaanak* (8/16). A tárgyias és alanyi ragozás megkülönböztetése részben itt is szerepet játszik.
- Névszói alakokban (tővégi időtartamot váltakoztató tőtípus, *-ás/-és, -ság/-ség* képzők): *faak* (248b/33); *waczoraath* (72a/22); *alazatossaag* (252a/30).

2.1.1.3. Az *o* interlineáris betoldására egyetlen esetben kerül sor, a fonémamegkülönböztetés szük-ségessége egyértelmű: *koor* (137a/12).

2.1.2. Egyéb típusok

2.1.2.1. Kimaradt betű pótlása (funkció nélküli): *hornnem* (279a/4); *kewessee* (229b/30); *wizbe* (91a/8; a javított szó feletti sorban *wýzre* áll). Észrevehető a hangjelölésre nézve, hogy a betoldásoknál Sö-vényházi sok esetben az *i*-t részesíti előnyben az ómagyarban jóval általánosabb *y*-nal szemben (akkor is, amikor szavakat told be utólag, pl. *mig* 89a/15). Ez mutathatja a lassú változást, a későbbi „nyertes” graféma fokozatos térhódítását olyan esetekben, ahol az előzményszöveg kevésbé köti a másolót, de más – prózaibb – okból is történhetett, mégpedig a betoldásokban helykímélés miatt is választhatta a karcsúbb grafémát. Ennek a gyakorlati szempontnak a jelentősége jól látszik a tér-kepek hangjelölésén (pl. Lázár-térkép), ahol kis helyen kellett elhelyezni a névanyagot, és előnyö-sebb volt a helykímélőbb megoldás.

Sövényházi aránylag gyakrabban felejt le szó eleji betűket (ellentétben pl. a KulcsK. scriptorával, Pápai Pállal, aki ezt a szóvégi betűkkel teszi): *zālaltatjyk* (273a/5); *ha* (278b/5); *njawaljas* (299a/8). Szóvéget egyetlen esetben kell pótolnia: *Nemes* (290b/33). (Az itt tapasztaltakhoz képest más eredményre jutott Lengyel Zsolt tízéves gyerekekkel végzett kísérletében: a betűkihagyás abszolút szó elején ritka, abszolút szó végén csaknem 50%; vö. Lengyel 1999: 159).

2.1.2.2. A hibázás háttérében beszélt nyelvi forma állhatott (pl. *l* kiesés): *mennekjysseb* (305b/8); *halalthoknak* (18/35).

2.1.2.3. Hangérték nélküli *h* hiánya. Kevéssé tűnik megakadásnak, két esetben mégis betoldja a scriptor: *thaghja* (180a/33); *zerzethben* (212a/9; a betoldás ebben az adatban sorvégre esik, ott és a szóvégen a *th* pozíciója igen szilárd volt).

2.2. Betűcserék

A korrekció módja: betűjavítás.

2.2.1. Zöngés-zöngétlen bizonytalanság; hasonulás (az adatokban a nyíl előtt a javított betű áll, a korrigált változat a szóalakban félkövérrel van jelezve):

- $k \rightarrow g$: ($k \rightarrow$) *hazwghsaagh* (185b/27). A szövegkörnyezetben (szövegegységben) 10 *k*-s és 5 *g*-s szóalak található. Ugyanezt az ingadozó használatot mutatja a *zokogjam* (171a/5) szóalak, amelyben a *g* fölött *k* áll, és egyik sincs törölve: a scriptor nem tudott (nem akart) dönteni.
- $n \rightarrow m$: ($n \rightarrow$) *kjethlembewl* (239b/36), az etimologikus írásmód helyett a fonetikusát választotta.

2.2.2. Betűformák hasonlóságán alapuló betűtévesztés:

- Főként az $\int \sim f$ betűket érinti: ($f \rightarrow$) *dychseghth* (32b/8); *solthar* (187b/19); *sjetnek* (30b/31).
- $c \sim t$ tévesztés: $c \rightarrow t$ *bantja* (235b/17).

Az optikai jegyek elégtelen megkülönböztethezőségéből adódó betűtévesztés korspecifikus, és írástípustól is függ. Mai *s* és *f* betűket nem valószínű, hogy összetévesztenénk, míg az ÉrdyK. átírásán dolgozó egyetemisták kezdetben szinte törvényszerűen *f*-nek írják át a számukra már ismeretlen úgynevezett hosszú *s*-et. Az ómagyar kódexekben hemzsező *k~t* tévesztésnek például a *c* és *t* formák akkori hasonlósága áll a háttérében – hozzá a *k* fonéma egykori *c* jelével. De említhetjük az *x* és *r* összeeserélését az ÉrsK. egyik legendájában (*Marinus* és *Maxinus*).

2.2.3. Az $a \rightarrow o$, $o \rightarrow a$ betűcserék háttérében különböző indítékok állhatnak.

- A javítások egy része funkcionális (igeragozási) bizonytalanságot tükröz: [*thwdom mýczoda dologhrol*] *thanaczkozta*k (83b/7; a szó utolsó *a*-ja fölé a scriptor *o*-t írt, egyiket sem törölte; Júdás beszédét közvetíti az adat); *hat negyed napj halat* (75a/10; itt is *o* áll a második *a* felett). A két betű formája is mutat ugyan hasonlóságot, felcserelésüknek azonban mégsem ez az oka; ezt a funkcionális bizonytalankodás egyértelművé teszi.
- Az $a \rightarrow o$ javítások másik részében a hibázás egyben anticipációnak is felfogható:

(a→) *lozagokkal* (249b/32); *onnath* (151a/13).

- Az o→a javítások esetében is van bizonytalankodás, amelyekben a scriptor nem döntött: *hollotal* (112a/35; az első o fölé a-t írt).
- Van anticipációval és perszeverációval is egybeeső betűcsere korrekciója (hiába, sok az a és az o a szavakban!): (o→) *thaghado* (18/2); *waczorara* (26a/33).
- Latinos és magyaros alakváltozat közötti csere:
(o→) *Iacab* (277b/10).

2.2.4. Illabiális-labiális magánhangzók váltakoztatása. A háttérben itt többnyire olyan nyelvjárás-használati okok állnak, amelyeknek felderítése felettébb bonyolult. Nem ismerjük az alapszöveg eredeti, esetleg már kevert nyelvjárását, amelyen – többszörös másolat esetében – több scriptor is nyomot hagy(hat)ott, nemigen vagyunk továbbá általában tisztában az éppen másoló scriptor nyelvjárási hovatartozásával és másolói attitűdjével.

- Sövényházinál jellemzőbb az illabiális→labiális (e→ö) javítási irány:
(e→) *gÿttreln*□*knek* (206b/11).

Ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is megmutatkozik a scriptor bizonytalankodó javítása:

nagy kez (= köz, ür) (134b/30; az *ez* betűkapcsolat fölé a sorközbe *oz*-t toldott be, mindkét lehetőséget megtartotta); *kezÿth* (135a/8; az *e* fölött *o* áll interlineárisan betoldva); *eeletwnk* (165b/16; ugyancsak *o* a harmadik *e* fölött). Ehhez a javításhoz csatlakozik még néhány olyan adat, amely szokatlan helyzetű *ö* javításaival azt sejteti, hogy a scriptor nem „érezte”, mely helyzetekben lehet az *ö* az *e* alternánása:
(e→) *kohresn*□*r*□*k* (225b/31); *fejed*□*lem* (77a/10); *fejodelmeth* (118a/5); *ser*□*l*□*mmel* (28b/19).

De ingadozást jelez az alábbi javított – nem javított páros is:

(e→) *kethelk*□*ttetheek* (132a/23) és *ketelkettetneek* (132a/24).

Olykor – a saját gyakorlatához képest – szokatlan grafémával javít: *eth*→*e*□*th* (75a/12).

- A labiális→illabiális korrekciók jóval ritkábbak:
(□→) □*r*□*mben* (26/2); *theremteth* (155a/9); *ÿteletnek* (267a/34).

Ezek a javítások arra is utalhatnak, hogy a másolandó szöveg hibás adatait korrigálta a scriptor. Ugyanakkor az előző javítgatásokkal együtt valamiféle korabeli labiálisabb nyelvállapothoz való igazodás igényét is sejtethetik, amely – anyanyelvjárási kompetencia hiányában – furcsa alakokat, megoldásokat produkált.

További illabiális választások:

(□→) *fel keel* (74/29); *zerethe* [= szerető] (131b/15); *ÿkseegeh* (199b/8).

2.2.5. Egyéb nyelvjárási háttérű javítások:

(ÿ→) *ellÿenek* [= éljenek] (133a/8).

Bizonytalankodva, eldöntetlenül: (e~i) *terhetik* [= tűrhetik] (102a/8; az első *e* fölött *i* interlineárisan betoldva).

2.2.6. A fonéma-graféma megfelelések megváltoztatása:

(u→) *benwnk* (181b/17). Az *w* a fővariáns az *ü* fonéma megjelenítésére, mellékvariánsként szórványosan előfordul az *u* is. A scriptor javításával a fővariánst választotta. Ilyen esetekben felmerül, hogy mi lehetett az előzményszöveg hangjelölése. Sövényházinál, aki ebből a szempontból ingatag másoló, ezt nehezebb eldönteni, mint egy konzekvensebb scriptor esetében.

(z→) *keeseth* [= késett] (15/16).

(t→) *haboroidatok* (125a/24); a javítás az etimologikus helyesírás irányába mutat, de a szóalak éppen a korrekcióval vált hibássá.

2.2.7. A „javítóbetű”. Sövényházi és általában a Nyulak szigetiek, jelesül korábban Ráskay Lea, betűkezdeményeket, tévesen leírt betűket előszeretettel alakítottak *h*-vá (vö. MargL. 27, 29, 101, 186 stb.; DomK. 20, 33, 43, 44, 89, 112, 113, 132, 178 stb.). A *h*-nak korrektúrabetűként való alkalmazása a javítás korabeli módzataihoz képest (kivakarás, kidörzsölés, felhígítás és elmázolás) szellemes megoldásnak tűnik. A *h* ugyanis nemcsak hangértéknélkülisége (vö. *th*, *gh*, *dh*) miatt volt alkalmas téves betűk elfedésére, hanem azért is, mert az ómagyar betűvetésben egy „háromvonalas” betű formájával rendelkezett, és ez a tulajdonsága felső, középső és alsó betűszárak elfedésére is igencsak alkalmassá tette. Néhány példa:

alkohttatot (78b/38); *syrassahl* (84a/4); *hahzanal* (80b/28); *teg*→*teh* [=te] (549/17);

(lm→) *g□ttreht□k* (207a/13; itt az látszik, hogy a scriptor téves szót (*gyötrelm*) választott, ezt javította ilyen módon).

A javítóbetűről a későbbiekben is többször szó esik még.

2.3. Anticipáció és perszeveráció

A másolással keletkezett szövegek tipikus megakadásjelenségei.

2.3.1. Anticipáció

A scriptor szeme előbbre téved, ilyenkor későbbi betűt, szót, esetleg sor(ok)at hoz előre. Ez összefügghet azzal, hogy a grafomotorikus kivitelezés (írás) balról jobbra halad (Lengyel 1999: 135). A korrekció két módon történhet: betűjavítással vagy törléssel. Ez utóbbi a ritkább, elsősorban a nem betűnagyságú anticipációk javítására alkalmazza Sövényházi. A betűelírásokat gyakran *h* javítóbetűvel korrigálja. Leggyakrabban egyetlen betű anticipációja történik.

- Az anticipáció mértékében a fő szerepet az aktuális helytől némileg távolabbi, 2–3 betűre elhelyezkedő elem játssza. Ez összefüggésben lehet a scriptor szemmozgásának ütemével (a példákban a nyíl előtt a hibás, javított betű áll, félkövérrel az, amire a scriptor javította, aláhúzva a szóalakokban pedig az indukáló betű található):

(a→) *sýralmý* (174b/28);

(k→) *belpoklos* (207b/38);

(p→) *napon* (167b/17);

(s→) *baahrson* (96b/33);

(g→) *Enhmagamat* (295a/3); *ehngemet* (168b/43);

(e→) latin szövegben: *honore* (198a/25);

hara<sk>*goskodnyá* (190a/27).

Bizonyos betűk (betűkapcsolatok) hajlamosabbaknak látszanak a téveszthetőségre. Ezeket a betű-környezet miatt most itt tárgyaljuk, de valójában a betűformák következtében előállt tévesztések kategóriájába is tartoznak.

Ilyen az *m* és az *n* ($\sim n+e, i$) felcserélése:

- (n→) *mondas*y (228a/6);
- (m→) *neem*nek [= nemnek] (266a/2);
- (n→) *dwzmattak* wagywnk (230b/18)

t~c felcserélés:

- (c→) *penj*ten^cia (262b/7); *erthe*c (56b/2).

Azonos betűszekvenciák természetesen kedveznek a hibázásnak:

- (ny→) *wala* *zo*lny (307b/30);
- (e→) *kjhn*y^erb□l (166b/30).

- Az aktuális betűt követő betű anticipációja ritkább (az előzőhöz képest az arány 2/3–1/3):

- (y→) *halottha*y^b□l (17/17);
- (r→) *thjz*re (143a/21);
- (a→) *twdh*attak (135a/5);
- (y→) *hog*y (306b/5);
- (a→) *p*atr^yarkanak (220a/16);
- (u→) *zengesee*uel (253a/16). Ez a hiba és korrekciója azt sugallja, hogy az *é* értékű *ee* már a másolandó szöveg sajátja lehetett, és inkább Sövényházi hagyta ki – majd javítás-képpen toldotta be – interlineárisan a második *e*-ket.

- A tágabb szövegkörnyezet is hathatott, az anticipáció a szóhatárt is átléphette. Úgy tűnik a következő szó elejének ebből a szempontból, kitüntetett szerepe van, de néha még tágabb szövegkörnyezetben található meg az indukáló egység:

- (k→) *solthar* ken^yben (278b/22);
- (g→) *mahpon* magat (22/14);
- hoz*yank <z> *walo* zerzees^r□l (132a/20);
- (u→) *azerth* auag (280b/26);
- (p→) *zenth* pal apostollal (167a/23);
- (félbehagyott w→) *.ajtatra* wag^yö (63a/4).

- Tipikusnak nevezhető anticipáció a kódexmásolási gyakorlatban az, amely általában terjedelmesebb szövegdarabokat érint, javítási módja szokásosan a törlés (ritkábban, kisebb szövegdarabok esetében a rubrumos javítás). Ezekhez részleges szövegazonosságok és a scriptor figyelmetlensége vezetnek:

- <Annak withanna az zent apostholokath> *Es Annak wtanna Az zent Angyalokath [...] An-nak withanna az zent apostolokath* (290a/14–16);
- De <okosságok> az barom lelkes allathok wannak eelnek ereznek De okosságok nyncz* (133a/21).

2.3.2. Perszeveráció

Ebben az esetben az aktuális helyen egy korábbi elem jelenik meg.

- A korábbi elem(ek) az aktuálist több hellyel megelőző betű(k):
- (r→) *mjkor*on (115a/30);
- (s→) *Calas*tromba (221a/26);
- (r→) *rak*wa (252a/16).

A hatás a szóhatárt is átlépheti:

(s→) *ees nemēs mestehr* (36b/28; a *h* javítóbetű alatt a szövégeken alkalmazott *s* forma volt).

- A korábbi elem(ek) a közvetlenül megelőző betű(k):
(n→) *menjbee* (83a/7);
(g→) *kerekseeghehez* (135a/11);
(e→) *kewehr* (263b/32). Ebben az adatban akár az előbbre álló *e* is lehetne indukátor, viszont az *é* érték miatt valószínűbbnek tűnik a közvetlenül előtte levő. Amúgy azért is kivételes javítás, mert éppen a fonémamegkülönböztetés ellenében javított. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a korábbi sok *ee* az alapszöveg sajátja volt, és a javítások abból adódtak, hogy ez a scriptor gyakorlatának csak kismértékben felelt meg.
- A közvetlenül megelőző szótag vagy szó újbóli lemásolása:
crjstwtwtsnak (59b/28–29; javítatlan);
menyek<njek>nek (139a/32; a megismételt szótag új sorba került);
mjnden<ko>koron (195b/12);
merth nem <nem> Tharthatok meg (114a/37);
Harmadzor <merth> merth □ (138b/13). Sövényházi a törlésben elég rapszodikus, hol az elsőként leírt, hol az újbóli elemet törli.

Azt is érdemes megjegyezni (mert a korszak laza helyesírási úzusára jellemző, továbbá egyes scriptorokra, akik közé Sövényházi is tartozott), hogy a közvetlenül egymás után lemásolt két elem helyesírása többé-kevésbé eltérhet egymástól, például: *annak elletthe <elette>* (137a/20). A 237. lapon (b hasáb 20–35. sor) 16 sornyi törlés van, amellyel olyan szöveget töröl a scriptor, amelyet a 215. lapon egyszer már leírt – de nem ugyanazzal a helyesírással.

- Részleges szövegazonosságok esetében figyelmetlenségből eredő perszeveráció (sortévesztés):
Mennyetek el Es wratoknak <menjetek> megh jzennjeetek (307b/36);
awagy twdatlansagomnak mjatta Awagy <thwdath> keserwsegenek mjatta (266a/10).

2.4. Szótévesztés

Sövényházi gyakorlatában valamivel ritkábbnak látszik, mint egyes férfi másolóknál. Ez összefügghet azzal, hogy a tévesztés háttérében – a figyelem lankadása következtében – egy fajta automatizmus figyelhető meg: a kontextus és a gyakoriság alapján a megszokott, a gyakoribb hívódik elő. Ez elsősorban az egyházi szókinccs rögzült fordulataival, sztereotíp jelzős szerkezeteivel, egyéb ilyen szintagmáival kapcsolatos tévesztéseket jelenti. A korrekció módja: javítás vagy törlés utáni újraindítás (a locus után zárójelben a hibát indukáló, gyakran használt kifejezések):

az magas kereztfarol kjwel □ *zent (attjath→) annjath* □ *tanjtwanjanak ajanlotta wala* (41b/7; szent atya);

nem lehet en edes <Azzonyj> Annjam marja (81a/27; édes asszonyom);

jdwesseghnek (remensegegeth→) rementeelensegeth (270b/23–24; üdvösségnek remény-sége);

zent <Ieronjmos> Ieremjas profeta (167a/37; szent Jeromos).

2.5. Morfoszintaktikai jellegű megakadások

A scriptor a szöveg morfoszintaktikai szerkezetén alakít: hibát javít, vagy csak egyszerűen változtat. A korrekció módoszatai (gyakorisági sorrendben): betoldás, átjavítás, törlés. Bizonytalanságot, döntésképtelenséget mutat, ha interlineáris betoldáskor az eredeti változatot is állva hagyja. Ez minden esetben igealakokat érint (személy- vagy időváltoztatást):

gyŷwllŷetek (~gywllŷenek) *egybe az zŷzek* (255a/35);

Ezth meg bŷzonŷtŷta (~bŷzonŷtŷta) *Idwezŷttenk Mŷkoron lazarth ... fel tamaztaa* (10/10);

Es az fajdalom newekedek (~newekedik) *holoth Semmŷ zozath nŷncz* (303b/33).

A javított jelenségek típusai:

- Igei (igenévi) alakokat érintő

- Hatóképző betoldása: *azok megh* (*erthnek*→) *erthhethnek Sokaknak* (301a/12).

- A főnévi igenév képzője véghangzóihiányos változatának korrigálása: *wgŷ mond Ez zenth aldozatoth aldothnak* (*lenne*→) *lennie* (180a/27; a hangzó változatra nézve egészen biztosat nem lehet állítani: *lennye*, ill. *lennie*).

- Igei szóalakok korrekciója szám, személy, igeidő, alanyi vagy tárgyas ragozás tekintetében:

Ighen ŷol <hallod> hallŷatok (209b/27);

(*elŷ*→) *elŷetek, nŷwgodalomban En zerelmes attŷamfŷaŷ* (198a/29);

Oh hol wagŷ<on>... bŷzoŷ zeretetek ... kwthfŷe (304b/11);

(*ghondolŷad*→) *ghondolŷaa el* □ *z* □ *r azth* (286a/12; az alanyok a tagmondatokban általában E/2., de ebben a tagmondatban E/3: *halandó ember*);

the wagŷ az lesws kŷ ...mŷnden wŷlaghnak hatalmassagath wehende (*wona*→) *wonal* (117a/23);

De (*keerdenel*→) *keerened te azth* (163b/28);

Dragalatos testenek semmŷnem □ *epet* [= épét] ...*nem* (*ŷsmerz*→) *ŷsmered hogŷ mellŷetek* [...] *nem ŷllettek wolna* (34b/13);

Negŷwen ee nappa (*b* □ *ŷth* □ *lt*→) *b* □ *ŷth* □ *le* (210a/28);

Ezeketh mŷkorō hallotta (+) ***uolna*** *az elsew attŷank adam* (112a/24);

Mŷkort kedŷgh lattha wolna hogŷ el maradoth (+) ***volna*** *az* □ ...*fŷatwl* (86b/24);

A betoldások a latinus ígemódhasználat választását mutatják. Hasonló irányú, de hibásra sikerült korrekció (*lészen*→*légyen*) kontaminált igealakot hozott létre:

megh twdhatta wolna hogŷ ha ez leezgŷen elew ŷstennek fŷa (6/28).

- Névszóalakokat érintő

- Téves ragválasztás javítása:

le fŷgg □ *fŷet* ... □ *kezey*(*t*→)*wel* [...] □ *melyere wonzŷa* (59b/31; egyben perszeveráció is lehet);

rwha az ostorozaserth □ *Hozŷa Es az* □ *sebeŷb*(*l*→)*hn ragadoztak wala* (50b/26);

Sokan fel mennek wala ŷerwsalemb □ (*l*→)*hn az Effremb* □ *l* (77a/25; egyben anticipáció is);

pokol fenekee(*r*→)*be merwltethneethek* (170b/3).

- Elmaradt ragok pótlása:

ha ŷo(+*t*) *mŷwelkedwnk* (310b/17);

mŷndennem □ *zenseegwnk*(+*nek*) *ew tewle wagŷon kezdeŷh* (163b/32).

- Birtokos személyjel betoldása, egyeztetéses korrekciók:
aýtathos zinek forrossag(+a)wal (34a/5);
alazatossagnak ... pelda(+ja)th Mwtatad (63a/32);
thýnektek zýlee(+tek)nek hazanal (225b/33);
attýamfýa(+i) thý thanacttok (195a/6).
- Alany-állítmány egyeztetés:
Ký(+k) ennek el□tte Ingýen abechet sem thwdnak wala (159a/34).

2.6. Szóbetoldás

Egyik típusában (ilyenek a másolás közben kifelejtett szavak) speciálisan írásbeli megakadásjelenség; spontán beszéd esetében ez nem vagy így nem értelmezhető kategória. Lengyel Zsolt – kísérlete alapján – a betúnél nagyobb egység kihagyását ritkának mondja (1999: 175).

Az ómagyar devóciós szövegek egész szavas (vagy többszavas) betoldásai azonban nem mindig kifelejtések; a szöveg hatásosságának növelésére is történhettek.

- Szövegbővítés:
nağ keserw Sýrassal (+) meg □lele es meg czokola ees keerý wala zeret□ fýam iesws (83a/3–4);
Mýkoron azert haza mentek wolna (+) etelt wenek hozajók NAgy zerdara werradwan (83a/20).
- Egyetlen (kifelejtett?) szó betoldása

Az utólagos szóbetoldások szófaji vizsgálata történetileg is igazolja, hogy az olvasási folyamat során a fixálások döntően a tartalmas szavakra esnek (Gósy 1999: 236–7). Az utólag betoldott szavak ugyanis:

- Névelők:
meg gywlekeztek wala az sýdoktwl (126a/24);
Az wýteezek a balwanhoz meenenek (308a/9);
zeretý az eedes wr ýsten az egyenl□ elmeýwketh (199a/26).
- Névmások (döntően személyesek; nyomatékosító elemként, alanyként, birtokos jelzőként):
nem mosod megh te az en labamath soha (87b/4);
Ezen Ismernek meg hogý en tanýthwaným wattok (241b/19);
Es □ okossaghawal eel (274a/28);
mondaanak □ neký (80a/25);
 (néha rossz helyre sikeredik a betoldás): *Es adýa □ wala nekýk* (124b/21).
- Igeköző:
Hasonlýatok el Es walazýathok el tý magatokath ez wýlaghtwl (305a/32);
vessed el the thwled az býnt (286a/4);
Es fel kelwen azon horan meg theerenek Ierwsalembe (124b/31);
azth ký meg azoth gýogýohad (147a/19).

Az igekötők betoldásakor azt is figyelembe kell venni, hogy ez a szófaj az ómagyar kor előrehaladtával szaporodóban van, így azt sem lehet kizárni, hogy egy archaikusabb igekötő nélkülibb szövegbe történt az utólagos betoldás – ezt jelenti a kérdőjel a *kifelejtett* szó után.

- Kötőszó:
elwzer mert mykent az holt nem gondol [...] (168a/33);
myg nem zol az tyk addyklan haromzor tagacz megh engemeth (89a/15);
wrwk cristws meg wg mond (168b/42);
Crystwsth kesertj az ky □ eeteleerth ... zwgodyk (213b/33);
 Sok az *es*-betoldás ('és', 'is'), még a kolofonban is előfordul:
Ez yrasnak wege wagon...sewenhazj soror marta keze myath es dyczertessek az wr is-
tennek az ew aldot zenth newe (310b/32).
- Egyéb viszonzyszók (névutó, segédige):
zenwedettesseghnek myattha megh eztewerjthjyek (138b/35);
Es azonkezbe kezde myndenjk zolnj (159a/23).

2.7. Komplex jelenségek

Vannak olyan korrekciók (ezek közül néhányat már eddig is láttunk), amelyek több hibátípust együttesen mutatnak fel: például anticipáció vagy perszeveráció, ha a szövegben mindkét lehetőség adva van; morfoszintaktikai jellegű javítás az előzőekkel kombinálva; szóbetoldás, ahol a kimaradás oka anticipáció lehetett stb.:

Ky (j→) mykoron (111a/11);
az barlangban el reyezeth orozlan el <rejth> therejtwen (303a/8);
De (+)ne neezjetek (188a/28).

2.8. Idegen nyelvekkel kapcsolatos jelenségek

• Latin

A latin szövegrészeket érintő javítatlan helyek azt a valószínű tényt erősítik, hogy Sövényházi Márta nem tudott jól latinul:

insolentur (*insolenter* helyett), *praesnmmas* (*praesummas* helyett) (285a/25 és 26).

Ugyanakkor vannak javított szöveghelyek is:

(n→) *corruisti* (207a/17);

de: *Ieronym9(+)*s (142a/9) A szövégi *s* utólagos betoldása arra utal(hat), hogy vagy nem ismerte az *us* rövidítését, vagy nagyon egyértelműsíteni akart.

Javítja a latin vocatíviszt is: *en edes fyam yesw(+)*s (57a/27).

Az *és* helyén viszont egy esetben a latin *et*-nek megfelelő jel áll (36a/28).

- Német nyomokra utal(hat) egy javítatlan hely:

Az *el mwlando ky folth [= volt] kyt sem egy ember hatra nem therjtheth* (295a/27) – ez azonban inkább az előzményszöveg maradványa lehet. Sövényházinak sem a hangjelölése, sem a hibátípológiája nem utal kifejezett német háttérre.

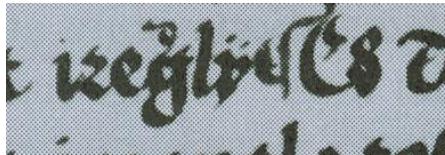
2.9. Sövényházi Márta megakadásjelenségeinek arányszámai

Jelenség	Adatszám	Százalék
betűbetoldás	170	31,8
betűcsere	54	10,1
anticipáció	74	13,8
perszeveráció	69	12,9
morfoszintaktikai javítás	58	10,8
szóbetoldás	73	13,6
komplex esetek	30	5,6
idegen nyelv (latinban)	7	1,3
összesen	535	99,9 (~100)

3. Különböző scriptorok hasonló javításai – több kódexből összeadódó jelenségek

3.1. Fonéma-graféma jelölések

- Nehézségek a *gy* fonéma jelölésével kapcsolatban (LobkK. 3. = DebrK. 2. keze): hol *d*-nek hol *k*-nak felelteti meg:
iregly → *iredly* (DebrK. 234/13); a *d* a *g* fölött interlineáris betoldás, mindkettő meg van tartva); javítva: *kedí* □ *sseg* → *kegí* □ *sseg* (DebrK. 324/12); *Hod* → *Hog* (DebrK. 287/11);

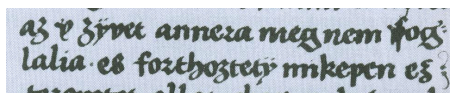
DebrK. 234/13

DebrK. 324/12

k □ *keri* → *g* □ *keri* (DebrK. 233/4); vö. 247/14, ahol a *g* □ *kerbe* *g*-je javított, majd fölötté az egyértelműség kedvéért újra kírta a betűt, de ugyanez megtalálható a LobkK.-ben írt szövegrészében is: *k* □ *ker* → *g* □ *ker* (151/6).

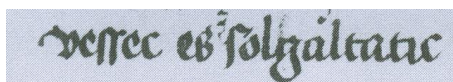
- Az *f* fonéma megjelenítésére ugyanez a kéz olykor a *v*-t használja: *voglalia* → *foǵlalia*, *vogadkozás* → *fogadkozás* (LobkK. 94/7–8, 79/5).

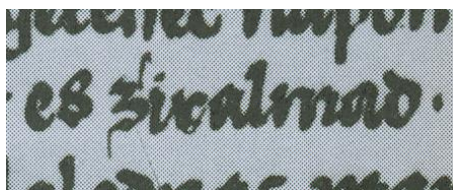
LobkK. 94/7–8

- Bizonytalanság a szibilánsok jelölésében (ugyanaz a kéz; az adatok száma a két kódexrészletben közelíti az ötvenet). Saját jelölésmódja: *sz* és *z* értékben pozíciótól függetlenül *s*, míg *s* értékben *z*.

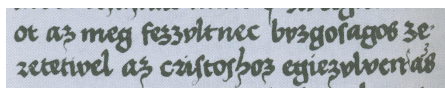
Ezeket javítja, de leginkább elbizonytalanítja úgy, hogy az *sz*-*z* fonémát tartalmazó szóalakokban az *s* betű fölé (a helytől függően) kissé elcsúsztatva *z*-t told be, míg az *s* fonémát tartalmazóhoz a *z* fölé *s*-et: *solgaltatic* → *zsolgaltatic* (LobkK. 96/19), *ziralmad* → *sziralmad* (DebrK. 246/14), *as* → *azs* (DebrK. 305/9), *zidoc* → *zsidoc* (DebrK. 308/4) stb. Egyértelmű, hogy a javítások a szokásos ómagyar jelölések gyakorlatának felelnek meg, míg a sajátok mögött **német** hatás húzódik meg (vö. Kniezsa 1952: 72, 93, 101, aki a Soproni szójegyzék és Szalkai László glosszáival kapcsolatban említi ezt a hangjelölést).

LobkK. 96/19

DebrK. 246/14

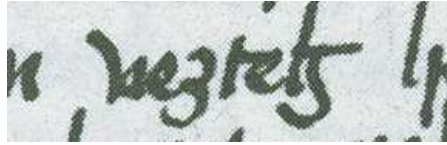

DebrK. 246/14

3.2. Zöngés~zöngétlen ingadozások

Zöngétlen~zöngés javítások és az ezzel kapcsolatos ingadozás jelentős mértékben jellemző az ómagyar másolt szövegekre. Ráskay kódexeiben majdnem közönségesnek nevezhető. Néhány példa: *hyrtettety* ~ *hyrdettety* (HorvK. 87/10); *dudasara* ~ *tudasara* (DomK. 235/9) – mindkét betű áll); *gyevhtevketted* → *gyevhtevgetted* (HorvK. 291/17). Ráskaynak szinte külön *kg* betűje alakult ki erre a javításra (pl. *bevlchesseg*, *vezteg* – DomK. 230/10–11, 181/7). Többnyire a zöngétlen változat látszik elsődlegesnek, számára természetesebbnek. Erre más bizonyíték is akad: *g*-vel kezdődő szóalak előtt törölt *k* szára áll (HorvK. 293/15: a szó a *geryedetessege*), továbbá egész sor szóalak megkezdett *k*-ja van *g*-re javítva: *napyg*, *paraznasagnak* (HorvK. 238/22, 280/6); *regulaj* (DomK. 86/23, l. még

hasonló esetek: 10/18, 169/19, 174/15, 255/3 stb.). A bizonytalankodást az ellenkező eset, a „túlzöngésülés” is mutatja: *raganakot* kell javítania a *rakanakra* (MargL. 4/15–16); további hasonlóan javított szóalakok: *rogonsagj* → *rokonsagj* (DomK. 102/7); *vag merev* → *vak merev* (HorvK. 271/15); *teuelyeseget* → *teuelyeseket* (DomK. 263/25). Olykor fordított irányú a javítás: *ekessegerevl* → *egessegerevl* (DomK. 169/19). Ráskay anyanyelvjárásának elválaszthatatlan része lehetett ez a bizonytalanság, éppúgy, ahogy a GömK. 8. kezeként másoló Legény Katónak (vö. Papp 2001: 121; Haader 2004: 203).

DomK. 181/7; Ráskay „kg” betűje

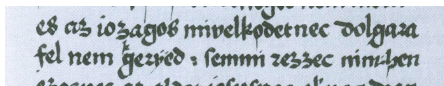
Velikei Gergely, a Keszthi. scriptora is aránylag gyakran javít ide-oda zöngés~zöngétlen párokot. A javítások megítéléséhez sokat segít a párhuzamos szövegű, azonos eredetiről másolt KulcsK.:

jrgalmassagh → *jrgalmassak* (45/7), vö. KulcsK.: *yrghalmassag* (46/19); <*kernege*>, a *g-t* próbálta *k-ra* javítani, majd az egészet törölte, és újra leírta: *kernekezjye* (171/21), vö. KulcsK. *kernekezjye* (164/21).

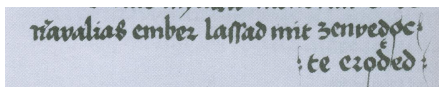
Bizonytalankodások:

egyedembe (21/1), ahol a *d* fölött egy *t* áll később beírva, egyik sincs törölve; vagy: *djcherlegk* (40/14), itt a sor végére került később egy *k*, anélkül, hogy a *g-t* törölje volna, vö. KulcsK.: *djcherlek* (41/22).

A LobkK. 3. = DebrK. 2. keze is bizonytalankodik: interlineárisan betoldja a kérdéses betűt, a döntést azonban az olvasóra bízza: *gerjed-kerjed* (LobkK. 171/6); *er□ded-er□ted* (LobkK. 171/20); a *genke*, *genkeb*, *genke* szóalakokkal egy oldalon fordul elő a *gengeb*, amelyet bizonytalanít *genkebre* (LobkK. 162/4). A DebrK.-ben ugyanezen jelenségeket lehet megfigyelni, ugyanilyen bizonytalankodással. A tipikus itt is a *g~k* felcserélése: *engemet~enkemet* (DebrK. 322/6, l. még 307/14, 261/1, 272/20, 277/2, 286/6 és *t~d* viszonylatban 100/30 is). A sriptor anyanyelvjárásába a zöngétlen változat illett bele.

LobkK. 171/6

LobkK. 171/20

3.3. *a~o*, *o~a* javítások

Ráskay Lea munkáiban: *bjzonsagat* → *bjzonsagot* (MargL. 124/19); *atyak* → *atyok*, *meg tjltattok* ~ *meg tjltattak* (mindkét betű áll, az interlineárisan betoldott *a* és az eredeti *o* is), *jndultatot valo*

→ *vala, egyhazahaz* → *egyhazahoz* (DomK. 134/15, 136/15–16, 150/13, 175/5); *alamlatasoknak* → *alamlatasoknak* (HorvK. 73/1) stb.

A Keszthelyi kódexben feltűnően sok van belőlük mindkét irányban:

zolonak → *zolanak* (144/13);

alajawal → *olajawal* (113/15);

haragyagba → *haragyogba* (82/17). Mivel a Kulcsár-kódexnek a szövegében ezeknek a javítgatásoknak nyoma sincs, nem származhatnak a közös eredetiből.

Néhány példa más kódexekből: *haraiqlan* → *horaiglan* (DebrK. 569/5); *vizen twl vala* → *valo, hazhaz* → *hazhoz, taual* → *tauol, habarusagban* → *haborusagban* (WeszprK. 9/9, 44/7, 71/5, 86/18); *chokalasal* → *chokolasal, irgalmassagadnak* → *irgalmassagodnak* (GömK. 144/18, 201/6–7); *volthsagonkert* → *valthsagonkert, naual'as* → *nauol'as* (PeerK. 209/14, 210/9); stb.

3.4. Illabiális→labiális javítgatások

A kódexek legtipikusabb helyesbítései közé tartoznak. Például: *lezen* → *lez□n*, *elett□c* → *el□tt□c*, *megzenni* → *megz□nni*, *eneklenec* → *en□klenec*, *□rdēg* → *□rd□g*, *er□cke* → *□r□cke* (NádK. 560/16, 573/15, 431/9, 478/10, 485/4, 333/2–3); *keulseges* → *keulseg□s*, *djchejtm* → *djch□jtm* (DebrK. 618/8–9, 598/4–5); *ez□cbel* → *ez□cb□l* (LobkK. 168/1–2); *terhet□m* → *t□rhet□m* (WeszprK. 77/6); *fegiueresek* → *fegiuer□s□k*, *keseruseget* → *keseruseg□t*, *binessoknak* → *bin□ssoknak* (WeszprK. 97/1, 99/7, 104/9); de ellenkező irányú javítás is előfordul: *□r□m□st* → *□r□mest* (NádK. 38/2); *vet□tenec* → *vetetenec, felelomb□l* → *felelemb□l* (LobkK. 100, 44).

Az illabiális→labiális változtatás főleg az egyjegyű mellékjeltelen írásrendszerű kódexek sajátja, és összefügghet a fonémamegterheltséggel (vö. Farkas 1982: 3), de azért a többjegyű mellékjeltelen írásrendszerben sem ismeretlen: *Dychesegegh* → *Dychewseegh* (FestK. 199/10, hasonló javítás van még a 87/15–88/1., 140/6–7., 13/13–14. és 13/14–15. lapon is), *erewlny* → *ewrewlny*, *eremmel* → *evrevmmel* (FestK. 90/4, 49/1), *hesekkel* → *hewsekkel, elethe* → *elewthē* (FestK. 38/12–13, 46/6–7); *evtette* → *evtevitte, zeledeket* → *zeledevket* (HorvK. 208/22, 288/18); *zergest* → *zevrgest* (DomK. 227/13). Az viszont már ritka jelenség, amit Ráskay tesz a HorvK.-ben, amikor a folyamatos melléknévi igenév képzőjének labiális változata főlé betoldja az illabiális változatot (az *e* betűt) is, dönteni viszont nem dönt, mindkettőt állva hagyja: *keresevt* → *kereset* 'keresőt', *zeretevt* → *zeretet* 'szeretőt' (HorvK. 294/3).

4. Következtetések

Ha áll az, amit a középkori írásbeli szövegprodukción (a szövegmásolás) két alapvető mentális fázisáról feltettem (graféma→fonéma átváltások [beszédpercepciók szintre való áttéréssel] majd átváltások fonéma→graféma irányban), akkor a megakadások (amelyek korszpecifikusan nem is mindig hibák a szó szoros értelmében) legnagyobb része a második fázisban, a fonéma→graféma átváltások keletkeznek. Megjegyzendőnek tartom, hogy Lengyel Zsolt kísérlete kiértékelésekor hangsúlyozta, hogy az általa vizsgált csoport debreceni eredete konfliktusos helyzetet teremtett, mivel a tízéves gyerekeknek nyelvjárásuk ellenében kell(ett) olyan új nyelvi formát (a normatív nyelvtípusra épülő írást) elsajátítaniuk, amelyhez képest másféle orális formát ismertek. Ez a konfliktusos helyzet bármely ómagyar scriptornál hatványozottan mondható (fentebb már volt szó a helyesírási **rendszerek** megállapodatlanságáról, keveredett voltáról, a norma hiányáról). De más tényezőkkel is

kell számolni. A **hangzó** szintből, az akusztikai jelből kiinduló fonéma→graféma átváltás megakadásainak jó része bizonyos scriptoroknál egy német, közelebbről bajor-osztrák fonéma-graféma megfeleltetési kódról is árulkodik: az *f v*-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként realizálódik (és fordítva), a *gy*-nek megfelelő grafémát keresi a scriptor, a labiális *a*-nak megfelelő grafémát többször és többen az *o*-ban találják meg, és németes jelölést láttunk a szibilánsok jelölésében is. Az, hogy a scriptori rétegek a háttérben erőteljes német nyelvi befolyás állhatott, abban a korban eléggé természetes. A városokban (Budán, Pozsonyban, Fehérvárott stb.) jelentős számú németiség élt; a kódexmásolással elsősorban foglalkozó női kolostorokba (Óbuda, Nyulak szigete) előkelő családokból érkeztek a növendékek, akiknél családi, neveltetési, környezeti háttérként nemigen lehet eltekinteni a némettől. Más esetben a scriptor nevééről, a kódex keletkezési helyéről lehet német környezetre következtetni (MünchK., KeszthK.). Az ómagyarrá nézve ebben biztos vagyok, annak ellenére, hogy a tízéves debreceni iskolásokkal végzett kísérletben is megjelentek a „tipikus német hibák”, zöngés-zöngétlen tévesztések, a *v~f* felcserélése stb. (Lengyel 1999: 129–33). Az azonos szimptomák mögött azonban különböző okok állhatnak (i. m. 180).

Nem tudom, hogy a nyelvjárási háterű illabiális~labiális javításokat melyik mentális fázishoz kell kapcsolni, de felteszem, hogy a beszédpercepció szintnek ebben is szerepe lehetett. És bár a labialitást érintő változtatások értékelésekor több szempontot is számításba kell venni (a scriptornak a másolandó szövegtől való eltérő nyelvjárást, az alapszöveg öröklött nyelvjáráskeveredését), ezek a javítások az esetek számarányát és irányát tekintve mindenképpen arról tanúskodnak, hogy egy eredetibb illabiális állapot lassú megváltoztatása zajlik, s ezzel egyben azt is bizonyítják, hogy a kódexszövegek másolási idejüknel jóval ősibbek.

A kódexmásolók hibázásaiból, bizonytalankodásaiból levonható következtetések alapján érdemes tovább árnyalnunk az ómagyar korra feltett nyelvi hatásokat. A sokat emlegetett latin hatás, a 15–16. században Európában szupercentrális latin (vö. De Swaan 2004: 18) hatása a kódexmásoló réteget nem (vagy nem jellemzően) érintette – hiszen a scriptorok közül kevesen voltak egyben fordítói is az általuk leírt szövegeknek. Nem szabad eltekinteni azonban – éppen erre a rétegre nézve – egy másik (centrálisnak tekinthető) nyelvnek, a németnek a hatásától. Így viszont az ómagyar kulturális areális hatás két szálon futását nemigen lehet kétségbe vonni. Ez latin és német; a szövegek keletkezésének és sokszorosításának függvényében más-más területet érintve.

5. További kutatási szempontok

- Befolyásolja-e az írástípus a megakadást, ha igen, hogyan? Erre Sövényházi kurzívval írt szövegrészének az eddigiekkel való összevető vizsgálata adhatja meg a választ.
- Valószínűsíthető lehet, hogy eltérő a megakadások és javítások jellege diktált és másolt szövegek esetében. Ez a szövegek keletkezési módjáról való ismereteinket is biztosabbá teheti.⁴
- Ha több kódexet azonos forrásszövegről másoltak fegyelmezett, hűen másoló scriptorok, a megakadásokkal kapcsolatos filológiai jegyzetek hozzájárulhatnak az alapszöveg rekonstrukciójához. Annyit biztosan mutatnak, hol volt magában a forrásszövegben is zavar, javítás (itt elsősorban a KeszthK. és a KulcsK. összevető vizsgálata jöhet szóba).

SZAKIRODALOM

⁴ A hangjelöléssel kapcsolatos fogódzó: ha két, szövegében azonos mű két következetes különbségű helyesírási rendszerben van leírva, az diktálást valószínűsít.

- De Swaan, Abram 2004. *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Fromkin, Victoria A. (ed.) 1980. *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.
- Fromkin, Victoria A. 1980. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 1–12.
- Dienes Erzsébet 1980. A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104. sz.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 277–87.
- Gósy Mária (szerk.) 2004. Beszédkutatás. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy Mária 2002. A megakadási jelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Nyr.* 126: 192–203.
- Haader Lea 1995. Elena priorissza levele. *MNy.* 91: 420–31.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Nyr.* 128: 196–205.
- Haader Lea 2006. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 103–9.
- Hotopf, W. H. N. 1980. Semantic Similarity as a Factor in Whole-Word Slips of the Tongue. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 97–109.
- Lengyel Zsolt 1999. Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulási pszicholingvisztikai alapjai. Corvina, Budapest.
- Nichols, Stephen G. 2000. Filológia a kéziratkultúrában. *Helikon* 46: 481–491. (A tanulmány eredetileg 1990-ben jelent meg)
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haader Lea
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Haader, Lea

Disfluencies in writing in a historical-psycho-linguistic perspective

During copying, the mode of text multiplication before the age of the printing press, scribes often made various mistakes that were then emended either immediately or upon a subsequent reading of what they had written. Such slips of the pen can be seen as the written-language equivalents of disfluency phenomena that, however, raise specific problems due to their historical nature. In the same way as psycho-linguistic research uses spoken patterns of disfluency to draw conclusions pertaining to mental processes of the speech production mechanism, errors and corrections from the Old Hungarian period reveal the grammatical and linguistic awareness of the scribes, including its less obvious aspects or layers, in a historical perspective. The particular emendations, of course, primarily characterize the individual’s linguistic awareness; however, all scribes’ disfluencies added up tell us something about the historical period, too.

This paper analyses this particular problem area of historical-scribal disfluency phenomena, trying to approach them – on the basis of the author’s experiences with the publication of old manuscripts – from two directions: by presenting the errors committed by a 16th-century scribe (Márta Sövényházi) and by discussing some typical phenomena occurring in emendations found in the codices she had copied.